

TRINGLI ISTVÁN

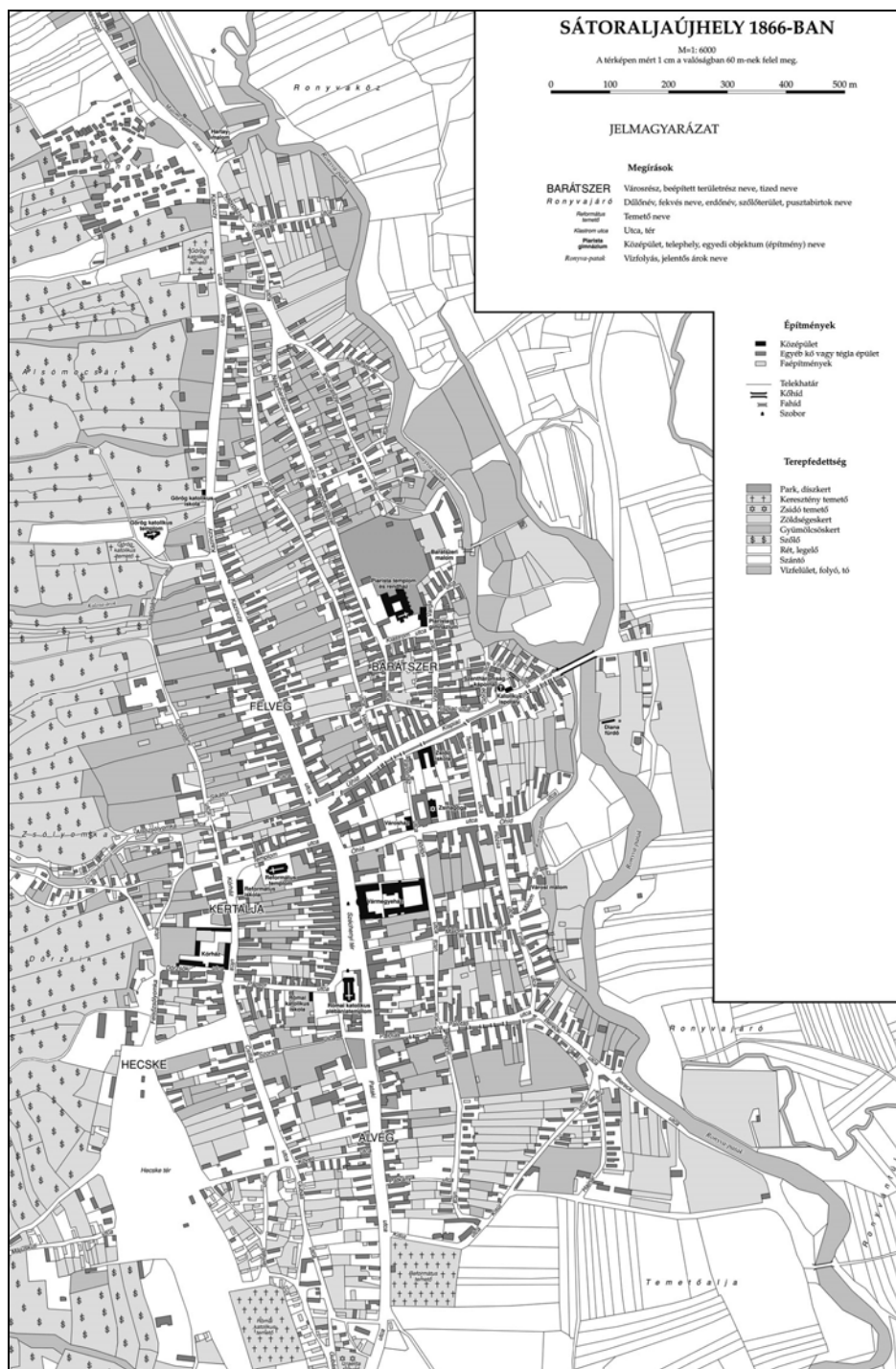
HAGYOMÁNYOS TÉRSZEMLÉLET ÉS AZ UTCAFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI TÍPUSAI A RÉGI SÁTORALJAÚJHELYEN*

A történelem elbeszélése két, egymástól különböző tevékenységből áll: az adatoknak olyan csoportosításából és sorba rendezéséből, melyek segítségével a történetíró a kortárs olvasó számára érthető nyelven és logikával mondja el a történetet, másrészt a forrásokhoz való visszatérésből, amikor a források készítőjének nyelvét és logikáját kell újra meg újra értelmezni, sokszor látszólag egyértelmű fogalmaknak a maitól teljesen vagy alig eltérő értelmét feltárni. E két, egymás mellett élő művelet igen szemléletesen mutatkozik meg a települések helyrajzi történetének elemzésekor. Egy város helyrajzi változásait csak akkor tudjuk pontosan leírni, ha ismerjük az ott élők helyi térszemléletét, azt a hagyományos fogalmi készletet, amivel a város topográfiájára vonatkozó forrásokat készítették.¹

A legnagyobb hegyaljai mezőváros, a 18. század első felétől kezdve Zemplén megyének székhelyet adó Sátoraljaújhely – évszázadokon át egyszerűen csak Újhely – történeti városatlásának készítésekor tapasztalt jelenségek készítették a helyi térszemlélet fogalmainak ismertetésére. A tanulmányban szereplő utcanevek az első ránk maradt, a teljes várost ábrázoló részletes térkép – az 1866-ban készült kataszteri térkép – utcaneveit követik.² Három közterületi név – a Kazinczy és Teleki utca, valamint a Széchenyi tér – kivételével e nevek még a hagyományos névadás korszakából származnak. Kivételt csupán a Széchenyi tér és Kertaljai utca emlegetésekor tettem. Az előbbi esetében az évszázados piac szó alkalmasabb volt a terület szabatos meghatározására, az utóbbinál pedig a részekre bomlott utcák nevei épp a lényegét, az utca összetartozását fedték volna el. (1. sz. ábra)

¹ Novák Veronika: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. = *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4 (2009). 11–33. A helyi térszemlélet feltárására: Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009. 22.

² Sátoraljaújhely kataszteri térképe 1866. Szerkesztette Jansky József, felvette Wagner Frigyes. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár (továbbiakban SFL) VI. 102/b. A Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai. Kataszteri iratok és birtokvázlatok. A mellékelt térképvázlatot ennek alapján a Fírbás Térkép Stúdió és Nagy Béla készítette.

1. ábra. Sátoraljaújhely 1866-ban

A LAKOTT TERÜLET FEKVÉSE

A város lakóházai és belső telkei a 18. század végéig a Sátor-hegycsoport hegyei és a Ronyva-patak között, egy kb. 1500 méter hosszú, a legszélesebb részen mintegy 800 m széles területen helyezkedtek el. Az utcarendszer legfontosabb része a dél-északi főutca, aminek két szélső pontját a belőle nyugat felé kiágazó, majd ugyancsak nyugatról visszatérő Kertaljai utca jelentette. A főutca egy enyhe emelkedőn terül el. Déli kezdeténél (a mai dohánygyárnál) tengerszint feletti magassága 114 méter, legmagasabb pontja a plébániatemplomnál 118,5 méter, ezután észak felé folyamatosan ereszkedik: az Újhíd utca sarkánál 114, az út északi végénél, a Hartai malomnál 108 méter magasan fekszik.

A terület nyugati-keleti irányú lejtése ennél jóval nagyobb: nyugatról kelet felé szinte folyamatosan lejt a város. A Heckske – amely a beépített terület egyik régi határát jelentette – városhoz legközelebb eső részének (a mai tűzoltótoronynál mérve) 129 m a tengerszint feletti magassága, a pálos vagy piarista rendház ezzel szemben 108, a Szentháromság kápolna 106, a Palotás utca vége 102,5 méterrel fekszik a tengerszint felett. A régi város legmagasabban és legalacsonyabban fekvő házai között több mint 30 méter szintkülönbség volt. Ez a szintkülönbség a város hegy felé terjeszkedése miatt ma már jóval nagyobb.³

A város természetes határai igen nehezé tették a lakott terület növelését: Nyugat felé a gyorsan emelkedő hegy, kelet felé a Ronyva – és annak áradásai – gátolták meg, hogy a város növekedjen. Északi és déli irányban még ennél is nehezebb volt a terjeszkedés: mindkét helyen vízjárta, árvízveszélyes területek feküdtek. A 18. század végéig elég volt a meglevő terület, növekedés esetén ennek mind intenzívebb kihasználására törekedtek: új utcákat nyitottak, a meglevő utcákat sűrűbben építették be. A 19. század elején kezdett a város a Ronyván túli területek felé nőni, ami a század második felében gyorsult meg. Itt néhány évtized alatt egy új városrész alakult ki, a trianoni szerződés után azonban a magyar-csehszlovák államhatár megakadályozta a további keleti terjeszkedést. A hegyvidék felé valamivel később kezdett épülni a város. Legfontosabb lépése az egykor igen nagy kiterjedésű, az éves vásárok tartására szolgáló terület, a Heckske beépítése volt.

A belterületen három, a hegyek felől a Ronyvába tartó vízfolyás, árok volt, amely a város külső képére hatást gyakorolt. A Palotás utca déli sorában egy többnyire vízzel teli árok húzódott. A 19. századi térképekről – ennél korábbi, megbízható térképek nem maradtak fenn a városról – nem derül ki, hogy ennek az ároknak a vize honnan kapta utánpótlását. A Palotás és a Pataki utca sarkán egy nagyobb vízzel borított terület volt, amely a piac és hegyek felől lefolyó vizet fogta fel és vezette ebbe a névtelen árokba. Lehetséges azonban, hogy az árok valamikor egy, a Dörzsikről – a város felett magasodó egyik hegyről – lefolyó patakocskából is utánpótlását kapott. Ma már megállapíthatatlan, hogy az árok természetes vízfolyás

³ Magyar Népköztársaság 1:10.000 topográfiai térkép. Bp., 1981. 99–231.

volt-e, és a középkor folyamán kialakult utca vonalát ez jelölte-e ki, avagy az utca megépítése után vált szükségessé megásása. A három vízfolyás közül a legjelentősebb a Zsóryomka volt, ez az egyetlen, amely valódi pataknak tekinthető. A Zsóryomka medre mellett két utca is létrejött: a Zsóryomka (később Alsó-és Felsőzsóryomka) utca és az Újhíd utca. Valószínűleg a Zsóryomkát nevezték 1671-ben alsó csatornának megkülönböztetendő a felsőtől, azaz a Kalosa-árokotól.⁴ A három vízfolyás közül az északi Kalosa-árok volt a legjelentéktelenebb, ez csak nagyobb esők alkalmával telhetett meg vízzel, ennek mentén utca sem képződött.

Sátoraljaújhely három főbb út találkozásánál feküdt. A sárospataki út a Hegyalja többi települése felől érkezett a városba. Ez biztosított dél felé összeköttetést az Alfölddel, és Pest, Hatvan, Muhi, Szerencs, Sárospatak érintésével tartott Ungvárra, onnan tovább az ország keleti határához.⁵ A Sárospatak felől érkező út mindig országútnak számított.⁶ Újhely közepén kelet felé fordult, ez kötötte össze a várost a Zemplén megyének nevet adó Zemplén településsel és Királyhelmeccel, valamint a Bodrogek falvaival. Sátoraljaújhelytől keletre a folyószabályozás változtatta meg évszázados vonalát. Addig ugyanis Borsi és Szőlöske után a Bodrog jobb partján haladt tovább, és Ladamóc érintésével érte el Zemplént, ahol réven lehetett átmenni az országút Királyhelmece felé vivő folytatására. Aki nem ezt az utat követte, az a szőlöskei réven is átkelhetett a Bodrogon, ez az út azonban a 19. század második feléig csak helyi jelentőségűnek számított.⁷ Az út meghatározó szerepet játszott Újhely utcarendszerében. A várost keresztülszelő dél-északi főutca déli szakasza, a Pataki utca, és a piac ezen az úton feküdt. Az út a piacon fordult kelet felé, a 17. század közepéig az Óhid, azután pedig az Újhíd utcán tartott a Ronyván átívelő várhídhöz.

Ebből az útból a Ronyva hídja után ágazott ki észak felé egy másik út, amely Töketeres felé tartott. Az innen kiágazó utak Zemplén megye északi, északkeleti részei, majd tovább a Keleti-Beszékde hágóin át a galíciai országhatár felé vezettek. Ezen az úton észak felé haladva Sátoraljaújhely után az első falu Csörgő volt. Ezt az utat a korajúkortól kezdve szintén országútnak tekintették. Ahol ez az út el-

⁴ „az mely házam énnekem az derék uczában az alsó csatornán fellül ...vagyon”. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), E 148 Neoregistrata Acta (továbbiakban NRA) 193–15.

⁵ Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002. Térképmelléklet.

⁶ 1505: „in promonthorio Keweshegy ...a meridie autem strata regia sive via publica”. MOL Diplomatikai Levéltár (továbbiakban DL) 35797; 1621: „az also mezőn az barátok szőleje alatt, ki az orszgh uttyara jár veggel”. Dongó Gyárfás Géza: Adatok a sátoralja-újhelyi ev.ref. egyház történetéhez = *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* (továbbiakban AZT) 9 (1903) 327. Az irat egyik példánya a sátoraljaújhelyi főplébánia irattárában található. Köszönöm Gubala Róbert esperes úrnak, hogy lehetőséget adott az irattárban való kutatásra.

⁷ Az első katonai felmérés 1782–1785. DVD-ROM. Bp., 2004. XXIV-11.; A második katonai felmérés. A magyar királyság és a temesi bánság 1819–1869. DVD-ROM. Bp., 2005. XLII-41.; Michael Karpe: *Tabula partem Hungariae superioris Cis-Tibiscanae...* 1767.k. MOL S 11 Kamarai térképek 237.; Franciscus Karacs: *Tabula geographica comitatus Zempliniensis*. Pest, 1804.; Joannes Lipszky: *Mappa genaralis regni Hungariae...* Pest, 1806. XXIII-I; Görög Demeter: *Magyar atlasz azaz a magyar-, horvát- és tótországi megyék és szabad kerületek*. Pest, 1848.; Sátoralja-Újhely és Sáros-Patak. 1: 75.000. Kiadja a magyar kereskedelemügyi minisztérium. 1901. XXV-12.

érte Sátoraljaújhely határát, oda állították az uradalom pallosjogát jelző akasztófát. A 18. és a 19. században már ez számított a legfontosabb útnak, ez volt a postaút.⁸ Mivel ez az út a város lakott területén kívül vált ki a másik útból, ezért a város régi utcarendszerére semmilyen hatással nem volt.

A harmadik út a város főutcáján haladt tovább észak felé, és tartott Zemplénből Abaúj megyébe; a Bózsza völgyében a Hegyköz falvai, majd tovább Telkibánya és Gönc érintésével a Hernád völgyébe, onnan Kassára vezetett. Az út a középkorban is fontos szerepet játszott. 1396-ban Alsó-és Felsőbózsza falvak határai között emlegették az Újhelyről Kápolnára menő régi utat. A Kápolna nevű, mára már elpusztult falu Füžértől délre feküdt.⁹ A város utcarendszerében ennek az útnak is meghatározó szerepe volt, ez jelölte ki ugyanis a dél-északi főutcának a piactól északra eső szakaszát.

Újhely utcáinak kialakulásában fontos szerepet játszott még egy helyi jelentőségű út is, amely közvetlenül Borsiba vezetett. A Zemplén és Királyhelmece felé vivő országút ugyanis eredetileg nem vitt be Borsiba, azt az Újhelyről jövők délnyugatról egy másik úton érték el. Ezt az utat egyszerűen borsi útként emlegették, és egy rövid szakaszon megegyezett a Berecki felé vivő úttal, miután azonban átlépte a Ronyvát, keletre, Borsi felé fordult.¹⁰ Mint a város minden útja, ez is a pataki országútból ágazott ki. A fennebb már említett déli, névtelen árok mellett fekvő utcában haladt a Ronyvához. Az utca neve kezdetben Borsi utca volt, ami a 18. században változott Palotás utcára.

A HAGYOMÁNYOS TÉRSZEMLÉLET TÁJOLÁSA: AZ ALSÓ-FELSŐ MEGHATÁROZÁS ÉS AZ ÉGTÁJAK

A város 1848 előtti forrásaiban a térszemlélet két leggyakrabban használt fogalma az alsó-felső ellentétpár és az égtájak szerinti tájolás volt.

Az alsó-felső helymeghatározás első említésével egy 1349-ben kelt városi oklevélben találkozunk. Ott egy, a pálosokra hagyott szőlőről mondták azt, hogy a „város felső végében fekszik”.¹¹ A pálos kolostor újjáépítése és újraszentelése után, 1457 és 1481 között a kolostort és a templomot rendszeresen *felsőbb kolostornak* vagy *felsőbb egyháznak* nevezték.¹² E felfogás szerint a Ronyva menti lapályon, a vá-

⁸ „az toronyai es orszagh uta között weggel jaro feoldek”. Dongó, 1903. 327; uő.: *Sátoralja-Újhely városnak örökvallások könyvéből (1763–1817) I.; Sátoralja-Újhely városnak határjárása 1777-ben és 1875-ben.* = *AZT* 18 (1912) 63.

⁹ „penes quandam veterem viam de villa Wyhel in villam Kapolna ducentem”. DL 71906; Kápolnára: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Bp., 1987. 101.

¹⁰ Kottán György: S.A. Újhely mezővárosnak és határának tagosítás utáni térképe 1883. 4.; SFL A Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai. Kataszteri iratok és birtokvázlatok U 133/4.

¹¹ *Anjoukori okmánytár* I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula, Bp., 1878–1920. V. 258.

¹² 1457: „religiosi fratres ordinis sancti Pauli primi heremite in claustrum superiori (!) Wyhel degentes”. DL 14317. Vö. Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (to-

ros belterületétől északra fekvő klostrom számított felsőnek, míg a magasabban, a Dörzsik alatt, de a pálosokétól délre álló ágostonos rendház alsónak. A város déli, Sárospatak felé eső része volt az Alvég, északi, a Hegyköz felés eső része pedig a Felvég. A település gerincét alkotó déli-északi utca történelme során sohasem viselte ugyanazt a nevet: déli részét, a Pataki utcát másként Alvéginek is nevezték, az északit pedig a Felvégi, Felszegi névvel illették.¹³ Amikor a 19. század elején számba vették a református egyház javait, az ispotályt a város alsó végén levőnek mondták.¹⁴ Az alsó-felső megkülönböztetést a Ronyva medrére is alkalmazták. Természetesen amerre folyt a folyó, arra volt alul, ahonnan pedig folyt, az volt felül.¹⁵ Ez a lokalizálás a telkek esetében is megjelent. 1391-ben a pálosokra hagyott egyik városi telek helyét az alsó és a felső szomszédok állapították meg.¹⁶ 1700-ban két piaci telek leírásakor a felső és az északi irány egymás szinonimái voltak.¹⁷ A város külterületének beosztását is az alsó-felső kategóriákkal írták le. A 17–18. században a várostól délre fekvő szántókat alsó, az északra levőket felső mezőnek nevezték.¹⁸

vábbsiában Bándi). = *Borsodi Levéltári Évkönyv* 1 (1977) 58. sz.; 1473: „in ecclesia superiori beate Marie virginis Egidii in Wyhel”. DL 17524. (Bándi 67. sz.); 1474: „in clastro superiori pro honore Beate Marie virginis Egidii fundato”. DL 17631. (Bándi 69. sz.); „in ecclesia superiori beate Marie virginis Egidii in Wyhel”. DL 17632. (Bándi 70. sz.); „fratrum heremitarum de Wyhel in clastro superiori”. DL 17633 (Bándi 71. sz.); 1475: „in clastro superiori”. DL 17750. (Bándi 73. sz.); 1481: „in clastro et cenobio Virginis benedictae superiori in Wyhel fundato”. DL 18590. (Bándi 77. sz.); Tringli István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert, Nyíregyháza, 2011. 391.

¹³ 1617: „az All vegben” SFL V. 1. Sátoraljaújhely város iratai (továbbiakban SFL V. 1.) Városcopyv 1617–1742. 40; 1631: „Alvégh uca ... az Alvéghben”. MOL E 158 Urbaria et Conscriptiones (továbbiakban U et C) 40–39; 1631: „Fel végh uca”. U et C 40–39; 1652: „mely haz vagion az Felvegben”. MOL E 153 Acta Paulinorum (továbbiakban A. Paul.) 476. 61–51. 52; 1660: „Felső végessi utsszában”. Dongó Gyárfás Géza: A Rákóczi-féle adománylevelekből (XVI–XVII. sz.) = *AZT* 7 (1901) 343–344; 1662: „Felszegi utzaban”. SFL V. 1. Városcopyv 1617–1742. 169.

¹⁴ 1809: „A városnak alsó végén, a mint a Piatz utza dél felé végeződik, a nyugati soron egy ispitály háza hozzá tartozó kis funduskával együtt”. Liszkay Sámuel: A felső zemplényi és ungi egyesült esperesi megyében lévő azon húsz ekklesiának... fundationalis bé irások...1805–1809. Közzéteszi Dongó Gyárfás Géza. = *AZT* 20. (1914) 229–230. A leírás téved, a református ispotály ugyanis nem a Piac, hanem a Pataki utca végében állt, a későbbi Dókus villa, a mai görög katolikus Szent Anna szeretetotthon területén. A mellékelt várostérképre a város legdélibb házai nem fértek fel, ezért ez ott nem látható. Az épület azonosítását dr. Kádár Ferenc sátoraljaújhelyi református lelkész úrnak köszönöm.

¹⁵ 1449: „medietatem cuiusdam molendini in fluvio Ronua et in contiguus vicinitatibus ab inferiori penes molendinum heremitarum a superiori vero secus molendinum Michaelis Egidii habitum”. DL 14317. (Bándi 58. sz.). A 15. századi Egyed Mihály malma azzal a malommal volt azonos, amit az újkorban Hartai malomként emlegettek.

¹⁶ „fundum curie sue inter fundos videlicet Stephani filii Bench parte superiori, a parte vero inferiori Thome Petres sitam (!) et fundatam (!)”. DL 7733 (Bándi 30. sz.).

¹⁷ SFL IV. 2001/b. Zemplén vármegye levéltára, Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok (továbbiakban Szirmay–Kazinczy) 6–2.

¹⁸ 1621: „felseo mezon ... az alsó mezon”. Dongó, 1903. 327; 1691: „felső mezon”. Plébánia irattár; 1706: „az also mezon, Patak felől”. Plébánia irattár. Ekkor egyébként három mezőre voltak osztva a város földjei, a harmadikat Bári hegy alatti mezőnek hívták.

Ez az alsó-felső térszemlelet nem a város szintbeli különbségeihez igazodott, hanem a hozzávetőleges észak-déli iránynak felelt meg: ami nagyjából délre volt, az volt alul, ami attól északra esett, az volt felül. Újhely fekvése kedvezett e térszemleletnek: a hosszan elnyúló, hozzávetőlegesen déli-északi tájolású, nyugat felé a Sátor-hegycsoport által zárt település és a településsel párhuzamosan folyó Ronyva-patak tették lehetővé, hogy a belterületen alkalmazzák. A város szántóföldjeinek túlnyomó része a település és a Bodrog között terült el, így a belterület-hez hasonlóan a nyugatra és keletre zárt, természetes akadályokkal határolt szántók esetében is az alsó-felső meghatározás volt a legcélszerűbb. Az alsó-felső térszemleletnek ez a típusa a nyitott, nem határolt irányok – azaz észak és dél – felé tekintett. Az Újhellyel szomszédos Sárospatakon hasonló tájolással találkozunk.

E helyi térszemlelet kiegészítette a nagyobb tájszemleletet. A városon végigfutó déli-északi irányú út a hagyományos felfogás szerinti Alföldről vezetett a magasabbban, azaz felül fekvő hegyek felé. Az Alföld eredeti jelentése 'alsó részen, valamitől lejjebb fekvő vidék', amit azonban az újkorban kiszorított a tudományos értelmezés, mivel a magyar nyelv ugyanezzel a szóval jelölte az 'alacsonyban fekvő vidék, síkság' értelmű fogalmat is.¹⁹ Az Alföld hagyományos fogalma megfelelt a középkori és korai újkori Magyarországon elterjedt ún. központi tájszemleletnek.²⁰ Az Alföld hagyományos értelmezése élt a korai újkori Sátoraljaújhelyen is. 1696-ban egy újhelyi polgár egy örökségi ügyben úgy emlékezett szüleiéről, hogy azok a tatárok – az oszmánokkal szövetséges krími tatárok – elől az „*Ally földrül*” menekültek „*erre az földre*”.²¹ Az újhelyiek tehát magukat nem tekintették alföldieknek, az Alföld számukra az 'alsó részen fekvő földet' jelentette.

Az alsó-felső helymeghatározásnak volt egy másik jelentése is, amelyet a telkek fekvésének leírásakor alkalmaztak. 1821-ben egy, a Pataki utca keleti sorában álló ház telkét osztották meg keleti-nyugati irányban. Ekkor a keleti, tehát nem az utca felé eső részt nevezték alsó résznek. Ugyanebben az évben, néhány nappal később, egy másik, ugyanott fekvő telek esetében hasonlóképpen a telek végét nevezték alsónak.²² Ebben a térszemleletben a telkek felső része azt a részt jelentette, ahol a ház állt, az alsó pedig a kert végét, ahol vagy nem volt épület, vagy csak melléképületek, illetve zsellérházak álltak.

¹⁹ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Bp., 1988. 68.

²⁰ Kádár László: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Bp., 1941.; Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása (Néprajzi tanulmányok)*. Bp., 1975. 48; Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Bp., 34; Bessenyei József: Felső-Magyarország mint történeti fogalom = *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* tom. II. fasc.2. (1995) 77–83; Pálffy Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István, Pécs, 1996. 211.

²¹ „pogany tatar előtt az Ally földrül szalattak volt fel erre az földre”. SFL V. 1. 1696. 02. 24.

²² „derék utcai háza fundusának Nagy Ujj úttzára néző alsó részét”. SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 6; „derék utzában levő quartalis fundusú házokat ...alólról az Nagy Ujj uttzai közönséges út”. Uo. 8.

A telkeknél alkalmazott alsó-felső meghatározás hozta létre az utcákat összekötő és a telkek mellett haladó sikátorok nevében tükröződő 'le' és 'fel' elnevezéseket is. A Pataki utcában maradvá találunk erre egy kitűnő példát. 1823-ban a Pataki utca keleti sora egyik telkének dél felé néző kerítése mellett húzódott egy akkor még névtelen sikátor, a későbbi Patkány utca, ami a Pataki és az Új utcát – a későbbi Nagy új utcát – kötötte össze. Ezt a sikátort az *Ujj utzára lejáró sikátor*nak nevezték.²³ Azért volt *lejáró* a sikátor, mert a telek felső része, azaz a ház, a Pataki utcára nézett, a Nagy új utca pedig tipikus kertaljai típusú utca volt – erről később még lesz szó –, ahol a telkek csak később kezdtek kialakulni. Ugyanezt a sikátort a későbbi Nagy új utcából nézve *derék utzára feljáró sikátor*nak nevezték. Hiába osztódott már ketté az egykor hosszú, egységes telek, nem felejtették el azt, hogy annak felső része a Pataki utcánál volt, oda pedig a Nagy új utcából a sikátoron át *felfelé* vezetett az út.²⁴ A sikátoroknál alkalmazott 'fel' helymeghatározás tehát a sikátor melletti telken levő ház és annak kapuja felé mutatott, a 'le' pedig a telek eredetileg lakatlan vége felé. (2. sz. ábra)

2. ábra. A Patkány utca melletti telkek az 1866-os kataszteri térképen

²³ SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 64.

²⁴ Uo. 66.

3. ábra. A Zsolyomka utca az 1866-os kataszteri térképen

Mivel a városnak sokáig alig voltak a hegyre felkapaszkodó, meredek utcái – ezek nagyrészt egyszerű síkátorok voltak –, így a 'fel' és a 'le' fogalmát a telek eleje, a ház és a kapu szerint vették figyelembe még akkor is, ha enyhe lejtő volt a telken. Ebben az esetben a nyelv általános logikája szerint a felfelé mutató irány a telek magasabban fekvő részét jelentette volna, mégsem ezt, hanem a telkeknél már megfigyelt térszemléletet követték. 1823-ban, amikor a Hecske környéke már kezdett beépülni, egy kelet-nyugati fekvésű, tehát nyugat felé, a domboldalra enyhén felkapaszkodó telekről azt mondták, hogy nyugat felé „*lenyúlik*”.²⁵ Ugyanez a szemlélet hozta létre a 'kertaljai' és a 'kert mögötti' utca- és városrészneveket is.

Az alsó-felső fogalom eddig ismertetett alkalmazásától egyetlen esetben tértek el: a Zsolyomka-patak két oldalán kiépült Alsózsolyomkai és Felsőzsolyomkai utca elnevezésénél. A patak e részen meredek bevágást képez, így itt szabadon érvényesült az általános nyelvhasználatnak megfelelő szóhasználat. A jóval magasabban álló sor lett a Felsőzsolyomkai, a több méterrel alatta, a patak medre mellett kiépült sor pedig az Alsózsolyomkai utca. (3. sz. ábra)

²⁵ Uo. 73.

Az alsó-felső ellentétpár mellett az égtájak voltak a helymeghatározás leggyakoribb eszközei. A középkori és koraújkorai forrásokban szinte kizárólag északi és déli, keleti és nyugati irányokkal találkozunk, az ún. kiegészítő égtájakat, mint pl. északkelet vagy délnyugat, szinte egyáltalán nem használták. Ezek az égtáji meghatározások nem a napfordulók napján megfigyelhető, pontos keleti és nyugati irányt vették figyelembe, hanem a nap látszólagos pályája szerint változó keleti és nyugati irányt. Nemcsak a változó kelet-nyugati irány miatt nem felelt meg a hagyományos égtájszemlélet a csillagászati vagy a tájolós égtáj meghatározásnak, hanem mert kiegészült olyan természetes vagy mesterséges tereptárgyakhoz való viszonyítással is, melyeket a hagyományos térszemlélet észak-délinek vagy kelet-nyugatinak tartott. A város déli-északi főutcája valójában mindenütt eltér a déli és az északi iránytól. A város lakói számára azonban az utca tengelye és a Ronyva az északi és a déli iránnyal volt egyenértékű; a Ronyva felé esett kelet, a hegyek felé nyugat. Az alsó-felső térszemlélet és a hagyományos égtáji meghatározás kiegészítették egymást: a felső megfelelt északnak, és fordítva, az alsó délnek.

A városra vonatkozó összeírások egy másfajta térszemlélet megragadásra is alkalmat adnak. A 16. századtól kezdve a 19. századig az utcák felsorolását kivétel nélkül a piaccal – amit az 1866-os térképen már Széchenyi térnek neveztek – kezdték, a további utcák sorrendje azonban többször változott. Az összeírások sorrendje kifejezte az összeíróknak a felsőbbbséggel szembeni tiszteletét is. A 17. század végétől – először 1688-ban – a nemrégiben emelt földesúri kastéllyal kezdték a város összeírását, ami akkor a város beépített területének szélén helyezkedett el.²⁶ A 18. század közepén – először 1755-ben – a kastélyt felváltotta a megyeháza, a 19. század első felében ez is maradt a város első számú épülete.²⁷

A KÖZTERÜLETEK NEVEI

Sátoraljaújhely közterületeinek tulajdonneveivel – közkeletű szóval az utcanevekkel – több tanulmány is foglalkozott.²⁸ Ezúttal nem ezekről, hanem azokról a közszavakról lesz szó, amelyekkel a város nagyobb alkotóelemeit írták le.

²⁶ Déthsy Mihály: Az építtető Lorántffy Zsuzsanna. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára* II. Szerk. Tamás Edit, Sárospatak, 2000. 15. és Tringli, 2011. 390.

²⁷ 1554: U et C 45-36; 1631: U et C 40-39; 1676: 41. 11; 1688: U et C 36-25; 1702: U et C 41-40; 1704: U et C Irregrata 11-13; 1755: SFL IV. 2005/a. Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok. 114-110; 1760: U et C 214-14; 1791: U et C 191-11; 1814: SFL V. 1. 2-23; 1827 előtt: SFL V. 1. 1-17; 1827: SFL V. 1. 1-114; 1830: SFL V. 1. 1-123; 1845: SFL V. 1. 2-58.

²⁸ Csintalan János: A sátoraljaújhelyi utcanevek. = *Széphalom* 6 (1994) 279–284; Kováts Dániel: Sátoraljaújhely arculata az utcanevek tükrében. = *Széphalom* 14 (2004) 233–243; uő: Változó helynevek, változó elnevezések Sátoraljaújhelyen = *Széphalom* 15 (2005) 333–340; uő: *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiaja*. Sátoraljaújhely, 2008.

A belterület házai és telkei mind utcákba rendezve feküdtek. A külterületen alig állt valódi lakóház. Csupán az 1820-as években a Káté hegy alatt élt egy család.²⁹

A közterületeknek két nagy csoportja volt: az utca és a sikátor. Az utca jelentését szükségtelen megmagyarázni. A piacot is utcának tekintették.³⁰ A mai magyar nyelvben használatos tér szót a 19. század elejéig nem alkalmazták a kiszélesedő közterület megnevezésére, azt piacnak nevezték.³¹ Az éves vásárok tere, a Hecske mellé is csak az 1866-os kataszteri térkép rajzolóit tették ki első ízben a tér szót.

A sikátornak két jelentése volt. Eredetileg sikátor volt minden olyan közterület, ami utcákat vagy utakat kötött össze, de nem nyíltak rá a telkek kapui. Az ilyen sikátor általában egy vagy két telek hosszúságú volt. Az összeírásokban a sikátorokat a róluk nyíló utcákhoz sorolták, önálló neveket csak a 19. század második felében kaptak, kivételt csak azokkal a sikátorokkal tettek, amelyek már korábban valódi utcává alakultak. A későbbi Köves utca a Pataki utcát kötötte össze a Hecskével, félúton azonban áthaladt rajta a Kertalja utca. Az 1760-as urbáriumban kétszer szerepelt: egyszer a Pataki utca leírásakor, Hecske felé vezető útként, majd a Kertaljai utca leírásakor, a vásártérre vezető sikátorként említették. Sikátornak tartották a későbbi Templom utcát, ami a piactól a Kertaljai utcáig terjedt. Erre egészen a 18. század végéig nem nyíltak házak, hanem mindkét oldalán egy-egy hosszan elnyúló telek oldala határolta. Az 1760-as urbáriumban kétszer írták össze: a piactól a Kertaljai utcához, a Kertaljai utcánál pedig a piachoz vezető sikátorként. A piactól a Malom utcához vezető szűk sikátor a piaccal párhuzamos első utcáig – a későbbi Börtön utcáig – tartott. Az 1760-as urbáriumban ezt is kétszer írták össze: először a piactól, mint a kertekhez és a malomhoz vivő sikátort, majd a későbbi Börtön utcánál, ahol a Nagy utca – azaz a piac – végében levő sikátornak nevezték.³² A sikátorok általában szűkebbek voltak az utcáknál, második jelentésük ebből a tulajdonságból alakult ki, a sikátor ilyenkor egyszerűen szűk utcát jelentett. Ezért hívták *szorosnak*, azaz sikátornak, a későbbi Verem utcát 1660-ban.³³

A közterületek jelölésére alkalmazott további szavakat, szóösszetételeket ABC rendben haladva veszem sorra.

A kora újkori magyar nyelvű forrásokban rendszeresen találkozunk a derék utca emlegetésével. Ekkor a 'derék' szó a 'nagy' vagy 'fő' szinonimája volt. A 'derék utca' ennek megfelelően csak annyiban tekinthető tulajdonnévnek, amennyiben a 'nagy utca' vagy a 'fő utca' elnevezés az volt. Ezzel az utcanévvel a Hegyalján

²⁹ SFL V. 1. 1-114, 1-123.

³⁰ 1631: „Piacz ucza”. U et C 40-39; 1658: „a Piacz uczaban”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 165.; 1659: „az Piacz uczaban”. Uo. 167.

³¹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (továbbiakban: TESZ) I–IV. Főszerk. Benkó Loránd, Bp., 1967–1984.; Erdélyi magyar szótörténeti tár (továbbiakban: EMSZT) I–XII. Szerk. Szabó T. Attila, Bukarest, 1975–2005. 'piac' szócikk.

³² U et C 214–14.

³³ „Barát utzara le meneő szoross”. Dongó, 1901. 343–344.

máshol is találkozunk, pl. Erdőbényén és Tolcsván.³⁴ Derék utca volt a dél-északi főutca mindhárom része.³⁵

Köznek hívták a szűk közterületet. A 18. század közepéig álló régi templom és a piac nyugati sora közt igen szűk hely volt, ezt nevezték 1678-ban *Piac utca közinek*, jó fél évszázad múlva egyszerűen csak *köznek*.³⁶ Köznek hívták a külterületen a szőlőhegyre járó gyalogutakat is. A város északi részén álló színek és pincék közt kettő, a szőlőhegy irányába tartó gyalogút húzódott, az egyik a mellette álló kútról *felvégesi kút közének* hívták, a töle délre fekvő, e közbe betorkolló út egyszerűen „*gyalog ösvény*” volt.³⁷

A rendszeresen előforduló közönséges utca kifejezésben a 'közönséges' jelző 'mindenki által használhatót' jelentett.

Azoknak az utcáknak az esetében, melyeken országút haladt végig, az országút minősítést a belterületen is gyakran feljegyezték, így jártak el a Pataki, a Kazinczy és az Újhíd utcánál.³⁸ Az országút ugyan a piacon is végigment, e közterületnek azonban a heti és napi vásárok adták jellegzetességét, így sohasem hívták országútnak. Egykoron bizonyára az Óhíd utcát is országútnak tartották, csak hogy ebből az utcából a vámhidat még az előtt északabbra helyezték, hogy a belterületre vonatkozó forrásaink megnövekedtek volna. Feltehetőleg már csak a régi hagyomány vezette azt a személyt, aki egy alkalommal még a 19. század első negyedében is *Régi híd utcára lejáró közönséges országútról* beszélt.³⁹ Aki a vámhíd megkerülésével közvetlenül akart Borsiba eljutni, az nem országúton járt, ennek ellenére a városból arra felé vezető Palotás utcát 1725-ben *országos szekérútnak* titulálták.⁴⁰

³⁴ 1693: „Erdeő Bénye, Derek uca”. U et C 41-22; 1762: „elmentünk a Derék avagy tolcsvay Nagy uczában a patak folyása mellett”. SFL Szirmay-Kazinczy 189-112.

³⁵ Pataki utca: 1631: hazath ... [keleti határa:] közenseges derek utca es szekér út”. NRA 752-34; 1761: „a Borsi soron levő házokat cum omnibus appertinetiis [nyugati határa]: város derék ucaja”. SFL V. 1. Városháza 1617-1742. 605.; 1791: „Borsi-Szer Derék uca”. U et C 191-11. piac: 1688: „Derek utczaban”. SFL V. 1. Városháza 1617-1742. 212.; 1693: „Piac avagy Derék uca”. U et C 41-22. Kazinczy utca: 1754: „Felvégsben levő házát ... [nyugati határa:] város derék ucaja”. SFL V. 1. Városháza 1617-1742. 582; 1761: „a Czerkó utcában levő házokat... [nyugati határa:] város derék ucaja”. Uo. 611.

³⁶ 1678: „paraszt sessioját vagy fundusát cum superaedificiis, melynek felső részről Lakatos Zai Mihály, alól a templom felől Diaffalvi András deák házak, elől a varas közönséges földé vagy Piacz utca köz...”; 1743: „a Derék ucaiban ... a mostani köz által való keritelen belől levő első körtvély fáig”. MOL Archivum Patakiense Rakocziano-Trautsonianum (továbbiakban Arch. Patak) 22-698.

³⁷ 1712: „a Felvégesi kut közin [déli határa:] szinte közre jaro gyalog ösvény”. SFL V. 1. Városháza 1617-1742. 289.

³⁸ Pataki utca: 1760 k.: „viam regiam, quae itur a ponte incipiendo penes diversorium versus Patakinum... platea Allvegh”. Arch. Patak 9-23. Kazinczy utca: 1825: „Czerkó utca és országút” SFL V. 1. Városháza 1820-1826. 1-2. Újhíd utca: 1762: „Varga ucaiban ... házokat... [északi határa:] országos szekérút, az nagy hídra menendő”. SFL V. 1. Városháza 1617-1742. 614.

³⁹ SFL V. 1. 1-106.

⁴⁰ SFL V. 1. Városháza 1617-1742. 391.

4. ábra. A Papsor az 1866-os kataszteri térképen

Ösvény volt a szűk, csak gyalog járható út. Templomban járó gyalog ösvénynek, azaz a templomba vezető gyalogútnak nevezték a plébánia és templom közti szűk területet.⁴¹ Az 'ösvény' és a 'köz' egymás szinonimái voltak a kül-és belterületen egyaránt.

A sornak hármias jelentése volt. Egyrészt sornak nevezték az utcák egyik oldalát. „Itt szakad meg a sor” írták 1693-ban, amikor a Palotás (akkor Borsi) utcát összeírták. Ugyanekkor az a Pataki (akkor Alvégi) utca két oldalát külön írták össze: a keletit „mező felől való”, a nyugatit „hegy felől való” sornak nevezték.⁴² Sornak hívták azokat az utcákat is, amelyek eredetileg sikátorok voltak, de egyik oldaluk beépült, másik oldaluk azonban sikátor maradt. Újhelyen ilyen volt a Papsor, ami ezt a nevet még akkor is megtartotta, amikor már rég beépült mindkét oldala. A Papsor annak köszönhetette létrejöttét, hogy feltehetően a város alapításától kezdve mindig déli sorában állott a plébános telke. E telek kétszer olyan széles volt, mint az a többi piaci telek. A telket a 17. század második felére már biztosan beépítették hosszára merőleges házakkal, így keletkezett a csak az egyik oldalán beépített Papsor. Ugyanekkorra az egykori sikátor északi oldalán is házakat húztak fel, amelyek

⁴¹ MOL P 66 Bretzenheim család levéltára B1. 61–62.

⁴² U et C 41–22.

mind a Papsorra néztek, így a sorból valódi utca lett. Az északi sor telke az egyik káplánházhoz tartozott, és az e soron álló házaknak a birtoklását később is megkülönböztették az eredeti Papsorétól.⁴³ Hiába vált azonban két oldalán beépített utcává az egykori sikátor, nevét még jó ideig Papsorként őrizte meg. A sor harmadik jelentésére a szerek tárgyalásakor térünk vissza. (4. sz. ábra)

A szeg vagy szög a belterületen a település végeit jelentette. Ebben az értelemben beszéltek Alszezgről és Felszezgről. Viszonylag ritkán használt szó, szinonimája a vég, jóval gyakrabban megjelent városi és uradalmi írnokok tollán.⁴⁴ Egyes külterületi dűlők nevében is felbukkant, ha egy nagyobb külterületi rész szegletét vagy végét nevezték meg, ilyen volt a Gátszeg, Papszeg, Remeteszeg, Ugronszeg.

Szekér út elnevezés magában hordta jelentését, beépítettségétől függetlenül minden olyan utcát, sőt sikátort, így neveztek, amelyen szekérrel lehetett közlekedni.

A szer szó jelölte mindama területeket, amelyek birtoklása eltért a városétól. Négy ilyen szer volt a kora újkori Újhelyen: a Szent Egyed pálos kolostor volt a földesura a Barátszernek, az újhelyi plébánia a Papsornak, amit egyszer Papszernek is hívtak, a borsi kastély alá rendelték, és onnan igazgatták a Pataki utcát, amit nagyon sokáig Borsi szernek neveztek, egyszer a város közepén álló Hartai kúriát is Hartai szerként említették. A szerek nevei birtokosaikra utaltak. Az újhelyi szerek csupán ebben az egy tulajdonságukban hasonlítottak az őrségi szerekhez. A Sátorhegy alatti város szereikhez hasonló településrészekkel azonban az országban sokfelé találkozunk, pl. a középkor végén a Pest és Heves megye határán fekvő Szentgyörgycsányon, vagy a Hont megyei Bernecén is volt olyan településrész, amit szernek hívtak.⁴⁵ Feltehetőleg már a középkori Újhelyen is voltak ilyen szerek, talán szer lehetett az ágostonos és a pálos kolostor utcája, erről azonban egyetlen forrás sem szól.⁴⁶ (5. sz. ábra)

A négy szer birtoklása nemcsak a városétól különbözött, hanem egymástól is. A szlavóniai kolostorokból 1640 körül költöztek vissza a szerzetesek az évtizedeken keresztül világi bérlők által jól-rosszul fenntartott rendház falai közé. A kolostor kezelésébe vette azt a területet is, amit a IV. Béla óta e körül birtokoltak, e rész aztán 1786-ig, a pálos rend feloszlásáig a kolostor földesurasága alatt maradt, és ettől kezdve Barátszernek nevezték. Egy 18. századi leírás szerint a kb. 1800–1900 lépés hosszú és 520 lépés széles földdarab Újhelytől teljesen elkülönült igazgatás

⁴³ Fejes István: *A sátoraljaújhelyi ev.ref. egyház története 1522–1889-ig*. Sátoraljaújhely, 1889. 122.

⁴⁴ 1662: „Felszegei utzaban vet egi hazat az Felszegehben”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 169; 1662: „Felsegesi hazat”. Uo.; 1665: „az Felszegehben”. Uo. 172; 1667: „Felzegei hazat”. Uo. 175. 1657: „az Alzegehben egy pinczet”. Uo. 164.

⁴⁵ Tringli, István: Pest megye a késő középkorban In: *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. Torma István, Zsoldos Attila, Bp., 2001. 102.

⁴⁶ Tringli, 2011. 389, 393.

5. ábra. Szerek a kora újkori Sátoraljaújhelyen

szerint élte egy átlagos falusi kormányzathoz hasonló életét.⁴⁷ 1652-ben már volt a Barátszernek bírāja, 1653-ban foglalták írásba első urbáriumát. 1702-től kezdve az állami adót az újhelyiektől elkülönítve fizették. 1721-ben adta ki a pálos perjel a Barátszer igazgatásáról szóló rendeletét, ami kisebb módosításokkal 1786-ig életben maradt, valószínűleg ekkor vésték a község pecsétjét is. E szabályozás a Barátszert egyszerűen teleknek (*fundus*) nevezte.⁴⁸ (6. sz. ábra)

6. ábra. A piarista – volt pálos – rendház környéke az 1866-os kataszteri térképen

A szóhasználat pontosan beleillett a korabeli politikai, sőt a mindennapi fogalmi gondolkodásba, ami az egész Barátszert egyszerűen barátszeri kúriának tekintette. Egy 1657-ben kelt pálos okmány a Barátszert a *szabad és nemes újheli klastrom fundusaként* emlegette, 1693-ban pedig e területet a *fehér pátterek fundusának* hívták.⁴⁹ 1796-ban a *barátszeri kúriának lakosáról* beszéltek. Ugyanebben az évben

⁴⁷ A. Paul. 523-1372 67-68; Documenta artis Paulinorum I–III. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai X, XIII, XIV) Bp. 1975–1978. (továbbiakban: DAP) 1167. sz.

⁴⁸ A. Paul. 547–29; A. Paul. 523–1372. 25r, 67-68; MOL Városi iratgyűjtemény, Sátoraljaújhely 3-4; MTA Könyvtára Kézirattár MS 4873. Ellenchus(!) Ujheliensis. Ez utóbbi irat ismeretét Horváth Richárdnak köszönöm.

⁴⁹ A. Paul. 476–64. 58–59; U et C 41–22.

egy barátszeri házról azt jegyezték fel, hogy az a „*barátszeri kúriában*” fekszik.⁵⁰ Még 1822-ben is egy Nagy barátszer utcai zsellértelekről azt mondták, hogy az „*úgy nevezett Barátszeresi funduson*” található.⁵¹ A kúria szó egyik jelentése a középkor óta nemesi jogon birtokolt ház és a hozzá tartozó telek.⁵² Újhely városában a korajúkortól kezdve több nagy kúria is állt. 1848-ig pontosan számon tartották, ha valaki kuriális funduson – azaz nemesi telken – lakott. A barátszeri kúria azonban különbözött a városi nemesi telektől, hiszen azok a városban, azaz a pataki uradalom területén feküdtek, a barátszeri kúria azonban önálló birtok és önálló település volt. Ez a „fundus” nem csak a pálos kolostort és annak kertjét foglalta magában, hanem a pálosok földesurasága alatt álló teljes földterületet, az egész Barátszert: így a Barátszer egyetlen kúria volt. Pár évvel a pálos rend feloszlatása után, 1791-ben a várossal közös urbáriumban írták le a Barátszert, ez az írat az egykor önálló települést még mindig kuriális falunak (*Kurial Dorf*) nevezte.⁵³ A pálosok historia domusa a Barátszert hol falunak (*pagus*), hol körzetnek (*circulus*) nevezte.⁵⁴ A barátszeri pecsét a *sigillum privilegiati loci Baratszer*, azaz: „Barátszer kiváltságolt hely pecsétje” felíratot viselte.⁵⁵

A Barátszer újkori különállását öt jelenség mutatja:

- a) más volt a birtokosa, mint Sátoraljaújhelynek,
- b) a várostól elkülönült igazgatás alatt állt,
- c) lakóinak társadalmi helyzete különbözött a városaikétól,
- d) településszerkezete a várostól elkülönülten alakult ki,
- e) a barátszerieknek saját, a városiakétól elkülönült közösség-tudatuk volt.

Az első két sajátosságról már volt szó. A két település társadalma is eltért egymástól. Az újhelyi polgárok egy része mezővárosi telkes jobbágy vagy nemes volt, a barátszeriek azonban mind cselédnek számítottak, még a később beköltözött nemesek is cselédjogú telkekre telepedtek le. A Barátszer betelepítésének kezdetén egy jómódú nemesnek, Bónis Andrásnak megengedték, hogy nemesi kúriát építsen a Barátszeren, azonban csak azzal a feltétellel, hogy halála után az épület a pálosoké lesz.⁵⁶ E tanulmánynak nem célja, hogy részletes településtörténeti elemzést adjon, így elégedjünk meg annyival, hogy a Barátszer térképéről első pillantásra kiderül, hogy a területet egyetlen fontosabb utca sem kapcsolta Sátoraljaújhelyhez, utcarendszere attól elkülönülten jött létre, természetes központjának mindig is a kolostort és a mellette levő templomot tekintették.

⁵⁰ SFL V. 1. Városkönyv 1796–1797. 7, 10.

⁵¹ SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 36.

⁵² Tringli István: Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye. In: *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc, Szeged, 2000. 667.

⁵³ U et C 191-11.

⁵⁴ A. Paul. 523-1372. „*extra pagum Baratszer*”. 13.v; „*pagum nostrum*”. 18.v; „*super libertate immunitateque circuli nostri*”. 60.v.

⁵⁵ Dongó Gyárfás Géza: Barátszer község pecsétnyomója = *AZT* 14 (1908) 284–285.

⁵⁶ A. Paul. 476–64. 58–59.

1698-ban egy szőlővásárlás alkalmával készült városkönyvi bejegyzés így azonosította az adásvétel egyik szereplőjét: egykor „*városunkban, mostan a Barátszeren lakozó Nemes Mátyás*”.⁵⁷ A Barátszer tehát az újhelyiek szemében nem tartozott a városukhoz. A pálosok kúriájának és Sátoraljaújhelynek egységét többek közt a céhek jelenítették meg: az újhelyi szabó céhben 1718-ban a városi és barátszeri szabók együtt foglaltak helyet.⁵⁸ Valószínűleg így volt ez más iparosok esetében is. Külön barátszeri céh nem volt. A különállás addig maradt fenn, ameddig a Barátszer a pálosok földesurasága alá tartozott. 1786 után a terület azonban csupán egy városrész lett, önkormányzata megszűnt, és az újhelyi városi tanács intézte ügyeit. A városkönyvekben megjelentek a barátszeri ügyek, polgári és büntetőügyek egyaránt.⁵⁹ A nyelvhasználat gyorsan reagált a változásra. Újhely város jegyzőkönyve már 1796-ban így írt egy barátszeri lakóról: „*városunkban, a Barát szeren lakozó Kovács Mihály asztalos*.”⁶⁰ 1842-ben, amikor Sátoraljaújhely az uradalommal a város jobbágyterheinek megváltásáról tárgyalt, megkülönböztették ugyan a várost és a Barátszert – a városrész ugyanis az Országos Vallásalap birtokában volt –, de kijelentették, hogy a város és a Barátszer „*egy test*”, attól nem különíthető el, és összeolvadásuk elkerülhetetlen.⁶¹ Az egykori különállásnak azonban több jele is fennmaradt. 1813-ban és 1814-ben négy marhapásztort alkalmazott a várost, az egyik csak a Barátszerről hajtott a legelőre az állatokat. A két újhelyi kondás elhatárolása még egyszerűbb volt: az egyik az egykori város, a másik pedig csak a Barátszer disznaiért felelt.⁶²

A Papszernek csupán egyetlen, 1676-ból származó említését ismerem.⁶³

A szer története a Barátszeréhez hasonlóan valószínűleg a középkorba nyúlik vissza, a rá vonatkozó biztos források azonban csak a 17. században kezdődnek. Papsorról vagy Papszerről csak onnantól fogva beszélhetünk, hogy a plébánosi telket és az átellenben fekvő káplánház telkét felosztották, és lakókat ültettek rájuk. 1711 után véglegesen a katolikusoké lett a plébániatemplom a plébánia minden vagyónával, így a Papsorral együtt. 1744-ben Gusztinyi János plébános – később nyitrai püspök – a Papsort községgé szervezte. Községi könyvet kezdtek vezetni, amibe beírták a Papsoron levő házakkal és plébániai tulajdonú szőlőkkel kapcsolatos ügyeket. A plébános évente kétszer, karácsonykor és Szent György napján összehívta az itt lakókat, a község élére előljárót (*decurio*) helyezett. Valószínűleg

⁵⁷ SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 260.

⁵⁸ Villongás és megalkuvás a szabómesterek közt 1718-ban. Közli Dongó Gyárfás Géza = *AZT* 10 (1904) 123–126.

⁵⁹ SFL V. 1. Városkönyv 1796–1797. 10.: házbecsü; SFL V. 1. Városkönyv 1796–1813. 1796: 5, 1799: 33, 34, 1800:35, 38, 1805.01.31, 1805.10.05.: különféle büntetőügyek.

⁶⁰ SFL V. 1. Városkönyv 1796–1813. 1796: 5.

⁶¹ SFL V. 1. 1–62. A megváltásra: Orosz István: *Sárospatak vitái a Bretzenheimekkel*. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László, Debrecen, 2010. 163–171.

⁶² SFL V. 1. Városkönyv 1810–1817. 1812, 1813.

⁶³ 1676: „Ezek mind a feő papsaghoz valo funduson epültek, mely Pap szernek neveztetik”. U e C 41–11.

ekkor vésették a Papsor pecsétnyomóját is. A pecsét Szent Imre herceget, a templom védőszentjét ábrázolta, körirata „*sigillum plateae Papsor*”, azaz „a Papsor utca pecsétje”.⁶⁴ Ettől kezdve – ha az újhelyi nemesi községet nem számítjuk – két község működött Sátoraljaújhelyen: a város és a Papsor önkormányzata.

A két önkormányzat nem volt egyenrangú. A Papsor ugyan a plébános birtokában volt, de a plébánia a város területén feküdt, aminek a pataki uradalom mindenkor ura volt a földesura, aki egyben a plébánia kegyura is volt. A Papsor 1744 után sem lett önálló község, csak korlátozott kormányzati jogokkal rendelkező városrész, valójában egy utca. E korlátozott önkormányzati joga valószínűleg 1848-ig állt fenn.

A Borsiszer története nem nyúlt vissza olyan régi időkre, mint a Barátszeré vagy a Papsoré. Az 1620-as 1630-as években némileg átszervezték a pataki uradalmat. Borsiban egy új kastélyt építettek, e kastély ellátást pedig a pataki uradalom egy részéből, főleg a közvetlen földesúri kezelésben levő birtokokból, az allodiumokból biztosították. A pataki uradalmon belül így egy fiókuradalom jött létre. Az allodiumokon kívül a borsi kastély tartozéka lett az újhelyi Pataki vagy Alvégi utca, ami nevet változtatott, és ettől kezdve Borsiszernek hívták. Ez a rendelkezés a város egységét nem bontotta meg, csupán annyi történt, hogy ezután a Borsiszeren lakók földesúri adójukat a borsi udvarbírónak fizették. Az Újhelyen levő uradalmi szőlőket is Borsi alá rendelték, akárcsak a Kassató nevű halastavat. A Borsiszer külön birtoklása néhány évtizedig tartott. 1688-ban Fekete János kuruc vezér a borsi kastélyt elpusztította, ezután a borsi uradalom napjai meg lettek számolva. Borsi a Rákóczi család osztozkodásakor Rákóczi Julianna kezére került, így sorsa elvált Újhelyétől. Sátoraljaújhely egységét azonban nem bontották meg, a Borsiszert ugyanis visszacsatolták a pataki uradalomhoz. A néhány évtizedes különállás azonban megtette a hatását: a Trautsohnoknak kiállított adománylevélben Újhely mezővárost és Borsiszer birtokot (*possessio*) úgy sorolták fel, mintha két külön település lett volna, valójában az utcát újraegyesítették a város többi részével. Ezután a Borsiszer már csak egyszerű utcanévként őrizte emlékét az egykori különállásnak.⁶⁵ Gyűjtésem szerint utoljára 1821-ben említették az utcát Borsiszer néven, ezután végleg visszaállt a régi elnevezés, és Alvégi derék vagy Pataki utcának hívták a főutca déli szakaszát.⁶⁶

A piac északi végén álló Hartai kúriát 1670-ben említették Hartai szer néven.⁶⁷ Aligha véletlenszerű ez az adat. A 16–17. században a városba költözött nemesek telkei mentességet nyertek a földesúrtól, ezek közül messze kiemelkedett a Hartai család kúriája. A többi nemesi telekhez hasonlóan minden bizonnyal földesúri kézzel háramlott egykori polgári tulajdonú – ezt a kortársak *paraszt telek*nek hívták –

⁶⁴ MOL Bretzenheim család levéltára II.B.11. 103-104; SFL Szirmay-Kazinczy 105–659.

⁶⁵ MOL Magyar kamara archivuma, Miscellanea 107. 251–257; Arch. Patak. 9–30; U et C 2–34; U et C 26–25; U et C 115–82; Károly császár adománylevele Trautsohn hercegnek 1720-ból. Közli: Dongó Gyárfás Géza = *AZT* 14 (1908) 213–217, 306–308.

⁶⁶ 1821: „az úgy nevezett Borsi szeren a Derék uttzában”. SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 17.

⁶⁷ U et C 38–43.

telket, helyesebben telkeket, kaptak ennek urai is. Nagysága azonban megkülönböztette a többi nemesi telektől, kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a Hartaiak kúriája kis uradalom volt az uradalomban: négy telek összeépülésével keletkezett, számos nemes költözött ide, és épített rajta házat.⁶⁸ A Hartai kúriát évtizedekkel azután is számon tartották, hogy eredeti birtokosai már kihaltak.⁶⁹ A kúria tehát mérete miatt érdemelte ki a szer nevet.

A város egymás mellett élő különböző birtoklású területeit és azok képviselőit jól reprezentálja egy 1721-es nyugta, amely azt bizonyította, hogy Zemplén megye egyik esküdtje megtérítette Újhely város kiadásait. A város nem egy összegben, hanem négy felé bontva kapta meg a pénzt, minden bizonnyal a viselt terhek szerint. Jutott a városi taxás nemességnek, amit a nemesség hadnagya képviselt, a *paraszt*ságnak, azaz a városi tanácsnak, ennek képviselőjét a főbíró és az egyik városi tizedes látta el, a Papsornak, amit a papsori tizedes képviselt, a Borsi szernek, aminek képviselőjében egyszerűen csak egy ott lakó személy jelent meg.⁷⁰ A két szer, a Papsor és a Borsiszer részleges önállóságát tehát még a vármegyén is számon tartottak. Ekkor a város úgy gondoskodott a plébános földesurasága alatt álló Papsor képviselőtéről, hogy a város tizedesei közé külön papsori tizedest választottak. A tizedesek nem voltak a városi tanács tagjai, hanem a város egyes részinek katona beszállásolási és tűzvédelmi feladatait látták el. Az irat a Barátszert nem említette, nem is említhette, hiszen az önálló településnek számított.

Nem zárhatjuk le a szerek ismertetését anélkül, hogy vissza ne térnénk egy már tárgyalt kifejezésre, a sorra. A négy szerként említett település-rész közül három előfordult sorként is, a Papsor, a Barátszer és a Borsi szer. A három rész közül csak a Papsor neve vezethető fizikai jellegzetességéből, abból, hogy csak eredetileg csak az utca egyik oldala tartozott a plébános fennhatósága alá. Azonban a Pataki utca mindkét sorának lakói a borsi kastélynak fizették adójukat, a Barátszer sem egyetlen sorból, hanem már a 18. század első felében három utcából állott.⁷¹ Ezekben az esetekben a 'sor' szó egy harmadik, a 'szer'-rel rokon jelentéséről van szó.⁷² A Borsi sor és Barát sor tehát a borsi kastély, illetve a pálos barátok fennhatósága alatt álló területet, illetve az ott élő emberek közösségét jelentette, amit legjobban a latin 'coetus' szóval lehetne visszaadni.

A szoros vagy szoroska a sikátor szinonimája volt. A piaccal párhuzamos keleti utca neve Szoros utca volt, amely már a legrégebbi újhelyi utca neveket felsoroló 1554-es urbáriumban megtalálható.⁷³ Később ez az utca a Sikátor utca nevet vette

⁶⁸ U et C 41–22.

⁶⁹ SFL Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 114–110.

⁷⁰ SFL Zemplén vármegye levéltára, Zemplén vármegye adószedőjének iratai, Számadások 1721. Az irat ismeretét Oláh Tamás osztályvezető úrnak köszönöm.

⁷¹ A. Paul. 523-1372. 67-68; DAP 1167; SFL Zemplén vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyve 38. k. 119–125.

⁷² TESZ és EMSZT 'sor' 'és' 'szer' szócikkek, továbbá az ott felsorolt irodalom.

⁷³ 1554: U et C 45–36.

fel. A piac déli végénél a hegy felé tartó évszázadokon keresztül névtelen síkátor a 19. század második felében a Szoros utca nevet kapta.

A vég a település végeinek megnevezésére szolgált, Újhelyen ilyen volt a déli Al- és az északi Felvég. A szó leggyakrabban utcanevekben jelent meg, de felbukkant városrész nevének megjelöléseként is, igaz ekkor is általában a főutca déli vagy északi részét értették alatta.⁷⁴

AZ UTCAFEJLŐDÉS ÁLTALÁNOS TENDENCIÁI

A hagyományos helyi térszemlelet ismerete biztos alapot nyújt arra, hogy általánosságban összefoglaljuk a sátoraljaújhelyi utcarendszer fejlődését. A város legrégebbi utcáinak – pl. a déli-északi főutca részeinek, az Óhíd utcának – a kialakulását nem ismerjük, rekonstruálni tudjuk azonban a később létrejött utcákat. A kialakított tipológia nem tökéletes. A hat típus nem független egymástól, némelyik altípusként is felfogható, mégis célszerűbbnek látszik külön tárgyalni őket. E tanulmányban csak példák szerepelnek, az 1848 előtti Sátoraljaújhelynek azonban minden utcája beilleszthető e típusok valamelyikébe.

Az utcarendszer fejlődésének hat útját figyelhetjük meg:

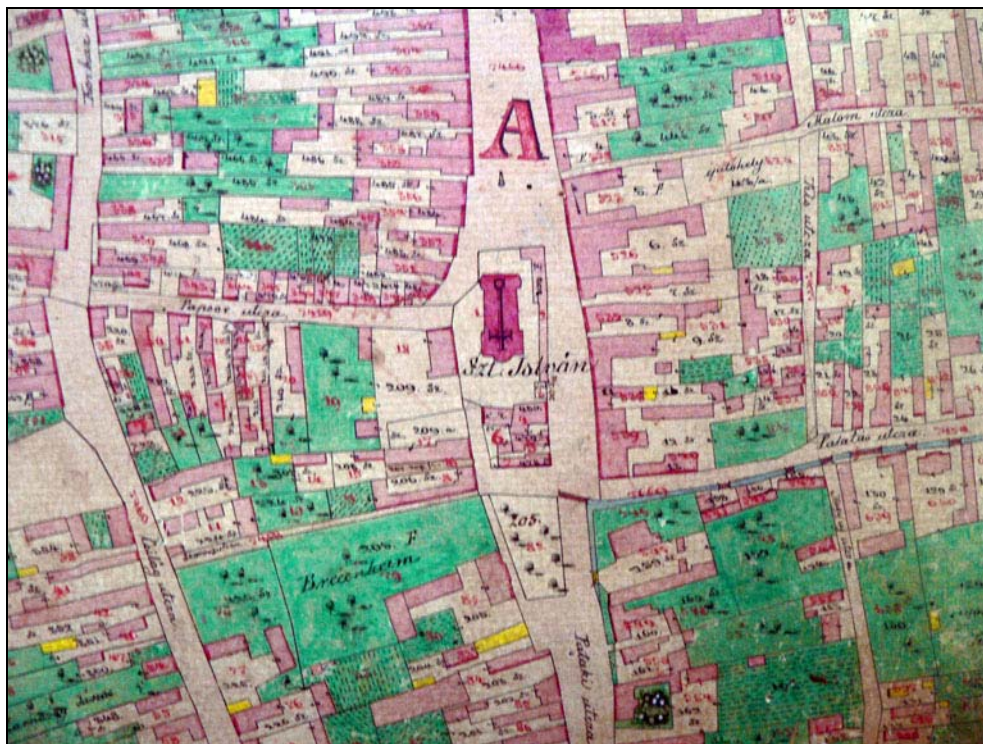
- a) új utca létrehozását,
- b) síkátor nyitását,
- c) meglevő utca továbbépülését,
- d) meglevő utca sűrűbb beépítését,
- e) kertaljai utcafejlődést,
- f) síkátor utcává válását.

Új utcaként jött létre a 17. század végén az új vámhíd felé vezető későbbi Újhíd utca, ami kezdetben nem volt egyéb, mint az új vámhídhöz vezető út, amire alig néhány ház nyílt csak. Ekkortájt alakulhatott és a Barátszerben a Varga valamint és a Kisbarátszer utca. A 18. század elején épült ki a piactól keletre fekvő, a Ronyvával párhuzamosan futó, később több utcára bomló Cigány vagy Tímár utca. A 18. század végén hozták létre a Nagy új és a Nagy pázsit, a 19. század elején pedig a Kis pázsit utcát.

Új síkátor nyitására példa a piacról a Malom utca felé vezető síkátor kialakítása. Nem tudjuk, hogy mikor hozták létre ezt az 1760-ban már létező síkátort.⁷⁵ Jóval szűkebb volt folytatásánál, a mindkét oldalán szabályos utcává kiépült Malom utcánál. Egészen biztosan a síkátortól északra fekvő telekből hasították ki, mivel ennek a teleknek az esetében csak úgy kapjuk meg a piac keleti oldalán szokásos telekszélességet, ha hozzáadjuk a síkátort is. (7. sz. ábra)

⁷⁴ 1617: „az All vegben egi fel haz heli resze”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 40.; 1652: „mely haz vagion az Felvegben”. A. Paul. 476–61. 51–52.

⁷⁵ U et C 214–14.

7. ábra. A piacot és a Malom utcát összekötő sikátor az 1866-os kataszteri térképen

A meglevő utcák tovább épülését a régi nagy utcák, a déli-északi főutca és a Kertaljai utca esetében figyelhetjük meg. A jelenség mindegyik esetben egészen a 20. századig tartott. Pataki utca déli, a Kazinczy északi irányban épült tovább. Északon az új Handzsigó utca – hiába kapott saját nevet – valójában a már meglevő Kazinczy utca továbbépítése volt. A több kisebb utcára bomló Kertaljai utca északi terjeszkedése a 20. században fejeződött be. A Zsolyomkától északra fekvő részét csak az új közkórház megépítése után építették be. Ugyanezeknek az utcáknak az esetében a már meglevő utca sűrűbb beépítését is megfigyelhetjük. A 18. században tűntek el a Pataki utcában az üresen álló telkek. Ennek az utcának a keleti sorában ez a folyamat azonban a 20. századig eltartott. Az ottani református temető felszámolása és beépítése is az utca sűrűbb beépítését jelentette.

A kertaljai utcafejlődés valójában az új utca nyitásának altípusa. Ebben az esetben úgy nyitottak új utcát, hogy egy meglevő utca – ezt ezután anyautcának nevezzük – telkeit keresztben kettéosztották, és a telkek végén, az ún. kertalján, emeltek házat. A kert végén levő addigi beépítetlen út így lassan beépített utcává vált. A kertaljai utcafejlődés részben spontán folyamat, a kettéosztott telkek nagysága általában nem állandó, hanem az új házat építő és új telket vevő személy igényeihez igazodtak. Már a középkorban így jött létre a dél-északi főutca kertaljából a Kertaljai utca. Az elnevezés a telkek térszemléleténél megismert alsó-felső ellentétpárból

alakult ki. A kertalja – így a Kertaljai utca is – magasabban, azaz feljebb volt, mint a Pataki utca, eredetileg azonban csak a Pataki utcára néztek házak, ezért a hagyományos térszemlélet szerint ott volt telkek felső része.

A kertaljai utcák változatosan kapcsolódtak az anyautcákhoz. Csonka félkör alakban indult ki és tért vissza anyautcájába a Kertaljai utca és a Kisbarátság utca keleti ága. A Pusztai utca párhuzamosan futott a Kazinczy utca mögött, onnan csak sikátorokon keresztül lehetett megközelíteni, az utca északi végénél azonban ez is enyhe ívben tért vissza az anyautcába. Kertaljai fejlődéssel jött létre a Nagy új utca keleti sorából a Kis új utca nyugati sora. A Kis új utca azonban sajátos elhelyezkedésű: a régi utcával kb. 45°-os szöget zár be.

Sikátorból vált utcává egykoron a már említett Papsor és Szoros (a térképen: Kis és Börtön) utca, jóval később épült be a Köves és a Templom utca. Ebben az esetben nem a kertalja épült be, hanem eredetileg egy, vagy kertaljai fejlődéssel kettévált két telket oldalirányban osztottak több részre, és a sikátorra néző házakat építettek a telekre. Ezzel a beépítési módszerrel kicsiny, csupán házból és apró udvarból álló házhelyek alakultak ki.

Csak írott forrásokból nem lehet az utcák fejlődésére biztosan következtetni. Feltételezhetnénk, hogy amikor az összeírásokban új utcanevek jelentek meg, az fizikailag is új utcák kiépülését jelenti. Valójában az újabb utcanevek felbukkanása legfeljebb egy folyamat része, semmiképp sem a kezdete. Az 1830-as összeírásban nem azért szerepel több utcanév az 1827-eshez képest, mert három év alatt új utcák épültek, hanem mert az utcarészek önálló nevet kaptak. Ha a három évvel későbbi összeírásban új, önálló néven említett utcáknak a telkeit összehasonlítjuk a korábbi összeírással, kiderül, hogy 1827 és 1830 között alig néhány telekkel bővültek ezek az utcák, alig vagy egyáltalán nem építették sűrűbbre őket, a névváltozás mögött tehát semmiféle fizikai változás nem figyelhető meg. Az utcarendszer megbízható rekonstrukciója elképzelhetetlen a telkek azonosítása nélkül.

A tanulmány az OTKA által támogatott „Magyarország városainak történeti atlasza” című (186544. sz.) program keretében készült.